

Amerikan Tiyatrosunda Arap Toplumuna Bakış: 'Çeşitli Birleşim' Oyununda Tektipleştirici Söylemlerde Niyet Okumak

A View of Arab Society in American Theater: Reading Intention in Uniformizing Discourses in the Play 'Omnium Gatherum'

Kenan Özsever, Sahne Sanatları Bölümü, Dokuz Eylül Üniversitesi, 0000-0001-9196-8938

Özet

Amerika çeşitli ırk, din ve etnik kökenden bireylerin oluşturduğu kozmopolit bir ülkedir. Bağımsızlığının ilanı ve uluslararası politikada ulus-devlet olarak tanınmasının ardından Amerika, özellikle 19. Yüzyıldan itibaren aldığı göçler neticesinde çok kültürlü bir topluma dönüşmüştür. Ancak bu çok kültürlü yapı, beyaz Amerikalılar (*White Anglo-Saxon Protestant*) tarafından zenginlik olarak değil, bir problem olarak görülmeye başlanmıştır. Beyaz Amerikalıların ulusal güvenlik sorunu olarak yorumladığı bu görüş günümüze değin varlığını sürdürmüş ve Amerikan toplumunda azınlıklara karşı tektipleştirici söylem ve tutumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Etnisite çeşitliliğine yönelik bu tektipleştirici yaklaşım birçok sanat alanında olduğu gibi tiyatro sanatında da karşılık bulmuş ve oyunlara konu olmuştur.

11 Eylül saldırılarının ardından Amerikan toplumunda bazı alışkanlıklar değişmeye başlamıştır. Ev buluşmaları ya da kapalı mekânlarda düzenlenen akşam yemeği partileri bu durumun önemli göstergesidir. Çeşitli Birleşim (*Omnium Gatherum*) oyunu da saldırılar sonrası Amerika'da popüler hale gelen akşam yemeği partilerinin bir örneğinin temsildir. Oyunda, Amerikalı bireylerin saldırılar sonrasındaki fikir ve görüşleri sorgulanmaktadır. Oyun kişileri, mikro ölçekli Amerikan toplumu görüntüsü sunan biyografik kişilerdir. Bu çalışma, Amerikan Tiyatrosu'nda 11 Eylül saldırılarının konu alındığı Çeşitli Birleşim oyunu ile sınırlıdır. Çalışmada çeşitli ırk, etnik köken ve sınıftan Amerikalıların saldırılar sonrası Araplara bakışındaki değişim ve bu değişimin Çeşitli Birleşim oyunundaki tezahürü ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Amerikan tiyatrosu, tiyatro oyunu, Theresa Rebeck, 11 Eylül, sömürgecilik, postkolonyalizm, tektipleştirme.

Akademik Disiplin(ler)/Alan(lar): Sahne sanatları, dramaturgi, postkolonyal teori.

Abstract

America is a cosmopolitan country made up of individuals from various races, religions and ethnic backgrounds. Following the declaration of its independence and its recognition as a nation-state in international politics, America has transformed into a multicultural society as a result of the immigration it has received, especially since the 19th century. However, this multicultural structure started to be viewed by white Americans (*White Anglo-Saxon Protestant*) not as an asset but as a problem. This view, which white Americans interpreted as a national security problem, has persisted to the present day and has led to the emergence of uniformizing discourse and attitudes towards minorities in American society. This uniformizing approach to ethnic diversity has been reflected in the art of theater as in many other arts and has been the subject of plays.

After the September 11 attacks, some habits began to change in American society. Home meetings or dinner parties held indoors are the most important indicators of this situation. *The Omnium Gatherum* play is also representative of an example of the 'dinner parties' that became popular in America after the attacks. In the play, the ideas and views of American individuals after the attacks are questioned. Play characters are biographical figures that present a micro-scale image of American society. This study is limited to the *Omnium Gatherum* play, which is about the September 11 attacks in the American Theatre. In the study, the change in the attitude of Americans from various races, ethnicities and classes towards Arabs after the attacks and the manifestation of this change in *the Omnium Gatherum* play were investigated.

Keywords: American theatre, theatre play, Theresa Rebeck, September 11, colonialism, postcolonialism.

Academical Disciplines/Fields: Performing art, dramaturgy, postcolonial theory.

- Sorumlu Yazar:** Kenan Özsever, Sahne Sanatları Bölümü, Dokuz Eylül Üniversitesi
- Adres:** Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Tınaztepe Yerleşkesi, Adatepe Mah., Buca, İzmir
- e-posta:** kenanozsever@gmail.com
- Çevrimiçi yayın tarihi:** 07.11.2023
- doi:** 10.17484/yedi.1318524

Geliş tarihi: 22.06.2023 / Kabul tarihi: 05.10.2023

1. Giriş

Amerika Birleşik Devletleri dünya üzerinde etnik çeşitliliği en fazla olan ilk ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nin çok kültürlü toplum yapısı Amerikan yönetimleri tarafından ülkenin kuruluş aşamasından beri yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Amerika'da çokkültürlülük, Postmodernizm ile yeniden ele alınmış ve yorumlanmıştır. Bu durumun sosyo-politik etkisi siyasette olduğu gibi sanatta da karşılık bulmuştur. Sanatta etnik köken-kimlik üzerinden üretilen kimi eserler Amerikan kültürünün içinde kendine yer bulmaya çalışarak etnik kimlik göstergeleriyle görünür olmaya çabalarken, kimi sanat yapıtları buna gereksinim duymaksızın bütünüyle eleştirel bir ödev üstlenmiştir. Nitekim *Özgürlükler Ülkesi* olarak anılan Amerika Birleşik Devletleri'nde meydana gelen tüm siyasi olaylar doğrudan ya da dolaylı olarak sanat eserlerinde tezahür etmiştir. Gregoryen takvimine göre 21. Yüzyılın başında meydana gelen ve Amerikan toplumunda sosyo-politik açıdan önemli değişimlere neden olan 11 Eylül saldırıları da Amerika'da sanat eserlerine konu olan başat olaylardan biridir.

11 Eylül saldırıları ile genel olarak Batı'da, siyasi ve psiko-sosyolojik olgularda karşılaşılan Zenofobi (yabancı korkusu ve düşmanlığı), özelde İslamofobi olarak yükselmeye başlamıştır. Batı'da İslamofobi'nin temelleri 11 Eylül öncesinde Körfez Savaşı dönemine, hatta Osmanlıların Avrupa içlerine ilerlediği yıllara dayanmaktadır (Kedikli ve Akça, 2017, s. 57-90). Fakat 11 Eylül'de saldırılara maruz kalan Amerikan toplumunun yaşadığı korku, kaygı ve rahatsızlık, hali hazırda var olan ayrımcılığın ve ırkçı eğilimlerin artmasına neden olmuştur. Nitekim saldırıların ardından Amerikan toplumunda Araplara yönelik düşmanca tutum ve tektipleştirici söylemler yaygınlaşmaya başlamış, görsel ve yazılı medya da bu durumu körüklemiştir. Böylece ortaya Amerikan toplumunun imgesine nüfuz etmiş islamofobik bir retorik çıkmıştır.

İslamofobi, Müslümanların diğer dinlere mensup insanlarla ortak paydada buluşamayacağı peşin hükmünün oluşturduğu bir aşağılama duygusunun ürünüdür. Bu duyguyu besleyen kaynak ise Müslümanları Yahudi ve Hıristiyanlara kıyasla aşağı, çağ dışı ve zalim olarak görme düşüncesidir. Bu düşünsel zemin Müslümanların etnik-dini bir grup gibi algılanmasına neden olmaktadır. Böylece Batı'da tektipleştirme bir tutumla Müslümanlara yönelik korku ve nefret duyguları beslenmektedir. Saldırıların ardından bu yaklaşım Amerikan toplumunda, Müslümanların dinî fanatizme sahip oldukları ve Müslüman olmayanlara yönelik şiddet kullanmaya eğilimli oldukları ön kabullerini ortaya çıkartmıştır. Böylesi bir tahakkümle tek tipleştirmeye maruz kalan Müslümanlar ise sistematik bir refleks olarak bu ayrımcılığı kabullenmeye başlamış, hatta benimsemişlerdir (Hıdır, 2017, s. 24).

11 Eylül saldırıları sonrası siyasiler başta olmak üzere bilim insanları ve medya organları terörizm kavramını Ortadoğu ile ilişkilendirmiş ve terörü İslam ile kompoze ederek sunmuşlardır. Böylece Amerikan yönetimi, saldırılardan Müslümanları sorumlu tutarak hem Amerika'daki hem de Ortadoğu'daki Müslümanlara karşı *şüphe, baskı ve şiddete* dayalı bir politika geliştirmeye başlamıştır (Okumuş, 2017, s. 42-43). Nitekim saldırıların ardından Amerika'nın Ortadoğu politikasını belirleyen söylem ve eylemlerini meşrulaştıracak bir zemin yaratılmıştır. Öte yandan 11 Eylül saldırıları sonrasında yaşanan değişim ve Amerika'nın Ortadoğu politikası edebiyat, sinema ve tiyatro alanlarına da konu olmuştur. *Çeşitli Birleşim* oyunu da Amerikan tiyatrosundaki bu örneklerden biridir.

Theresa Rebeck ve Alexandra Gersten-Vassilaros'un birlikte kaleme aldığı *Çeşitli Birleşim* (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018) oyunu, 2004 yılı Pulitzer Drama Ödülü'nün üç finalistinden biri olarak seçilmiştir. Oyunda 11 Eylül sonrası Amerika'da popüler hale gelen *akşam yemeği partisi* buluşmalarının bir örneği temsil edilmektedir. Oyun kişileri, mikro ölçekli bir Amerikan toplumu görüntüsü sunan ve 2000'li yılların Amerika'sında çeşitli alanlarda popüler olan biyografik kişilerdir. Ayrıca söz konusu çeşitlilik oyun boyunca masaya gelen yemeklerde de görülmektedir.

Çeşitli Birleşim oyununda akşam yemeği partisi, çok çeşitli Amerikan toplumunun saldırıları okuma ve anlamlandırma biçiminin sorgulandığı bir araç niteliğindedir. Fakat bu sorgulama, metinde bir sonuca ulaşmamakta aksine paradoksal bir duruma dönüşmektedir. Oyun kişileri oyun boyunca terörizm, ırkçılık, feminizm, yemek, zenginlik, kahramanlık, ahlak ve adalet gibi birçok konu üzerine bir sonuca ulaşmayan ve bazen şiddete dönen tartışmalar yapmaktadır. Ancak tüm bu karşıtıklara rağmen hepsinin ortak paydada bulunduğu tek bir şey vardır; açlık. Oyun kişilerinin tümü hem fiziksel hem de ruhsal bir açlık yaşamaktadır. Herkes açtır ve hepsi ruhsal bir boşluk içindedir, mutlu değildir ve bir şeylerden hoşnutsuzdur.

Gerçekçi bir çizgide ilerliyor gibi görünen oyunda gerçeküstü unsurlar da yer almaktadır. Sahnenin arka tarafındaki kırmızı kapıdan yükselen dumanlar ve itfaiye eri Jeff ile intihar bombacısı Muhammed'in ölü oluşu oyunda yer alan gerçeküstü unsurlardır. Dekor açısından arka tarafta yaratılan bu derinlik ve

oyuncuların kırmızı kapıdan çıkıp döndükten sonra yaşadıkları değişim oyun boyunca seyirci algısında bir belirsizlik yaratmaktadır. Seyirci açısından eleştirel gerçekçi gibi ilerleyen oyun, gerçeküstü unsurlarla bu bağlamdan uzaklaştırılmış ve Amerikan toplumuna yönelik var olan eleştirel bakış fantastik bir finale evrilmiştir. Yazarlar bu unsurlarla oyun kişilerini finalde birer maktul gibi göstermektedir. Bu durum oyun boyunca birçok olay ve olgu üzerine yapılan tartışmaları değersizleştirmektedir. Öte yandan oyunun sonunda ortaya çıkan *ölü olma* gerçeğini sorgulayan diğer oyun kişilerine cevaben Suzi; yaşam ve ölüm arasında, cehennemi bir durumda oldukları yanıtını verir (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 57). Bu ifade, oyun kişilerinin içinde buldukları durumun bir paradoks olduğunu göstermektedir.

Yapılan literatür taraması sonucunda; 11 Eylül saldırıları sonrası Amerikan tiyatrosunun, 2012 yılında Elif Baş tarafından hazırlanan *11 Eylül ve Irak Savaşı Sonrası Belgesel Tiyatro* (Baş, 2012) adlı doktora tezinde incelediği ancak; bu çalışmanın da özelde belgesel tiyatroya odaklandığı görülmüştür. Buna ek olarak saldırılar sonrası Amerikan tiyatrosunda *tektipleştirme bakış ve söylem* analizinin yapıldığı bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır.

Bu çalışmada, Amerika'da 11 Eylül saldırıları sonrasında Ortadoğulu Araplara nasıl bakıldığı Çeşitli Birleşim oyununda araştırılacak ve Amerikalıların tektipleştirici söylemlerinin ardındaki niyeti, oyun üzerinden okunmaya çalışılacaktır. Ayrıca tektipleştirmeye maruz kalan Arap oyun kişilerinin Amerikalılara nasıl baktığı ve karşı söylemleri de irdelenecektir.

2. Tektipleştirme Kavramı

Tektipleştirme, ırk, inanç ve etnisite çeşitliliğinin basit ve aşağılayıcı bir biçime indirgenmesidir. Tektipleştirici söylemler, kolonyalist iktidarlar tarafından benlik ve öteki arasında yapay farklılık duygusunu sürekli kılmak için yüzyıllardır yeniden üretilmekte ve sarf edilmektedir. Kolonyal söylemlerde çeşitli şekillerde tezahür eden bu kavramın kökleri, Şarkiyatçılık çalışması ile kolonyal söylem incelemelerine öncülük eden Edward Said'in aktardığına göre 12. ve 13. yüzyıl metinlerine, hatta Grek ve Roma medeniyetlerine kadar uzanmaktadır (Said, 1998, s. 89). Örneğin ilk tektipleştirici ifadelerden biri olan *barbar* kavramını Batı'ya öğreten Yunanlılar olmuştur. *Barbaroi* kelimesinden türetilmiş olan barbar sözcüğü boşboğaz, geveze ya da Yunanca konuşamayan kişi olarak tercüme edilmektedir. Yunanlılar, herhangi bir kişinin ya da ırkın Yunanca konuşamıyor olmasını kabiliyetsizlik ve yetersizlik olarak addetmiş ve bu insanları akılları yavaş gelişen ve tutkularını kontrol etmekten aciz kimseler olarak nitelemişlerdir (Sardar vd. 2004, s. 26-27).

Said'e göre *Şarkiyatçılık* ya da *Şark İncelemesi* gerçeklik hakkında, tanıdık olan (Avrupa, Batı, biz) ile yabancı olan (Şark, Doğu, onlar) arasında iki kutuplu bir karşıtlığı geliştiren politik bir vizyondur (Said, 1998, s. 12-21). Avrupa'nın kendi kendini kavrayışı ve konumlandırışı açısından hayati bir öneme sahip olan bu karşıtlığa göre: Kolonileştirilmiş halklar irrasyonel, Avrupalılar rasyoneldir. Şark durağan, Avrupa ise gelişmeye muktedirdir. Kolonileştirilenler barbar, şehvi ve tembel, Avrupa ise cinsel arzuların denetim altında tutulduğu medeniyetin kendisidir (Hentsch, 1996, s. 202-204). Tarihsel süreçte kolonyal tutumları biçimlendiren benlik ile öteki arasındaki bu kolonyal söylemlerin tümü, indirgemeci ve tektipleştiricidir.

Geç Orta Çağ Avrupa'sında medeniyetin sınırları dışında yaşayan, şiddet düşkünü, çıplak ve ahlak duygusundan yoksun olarak görülen *vahşi adam* figürü, tüm kültürel anksiyete tarzlarının dışı vurumu olarak sürekli medeni topluma girme ve onu altüst etme tehdidi olarak algılanmıştır. Bu nedenle görgüsüz ve nedamet duymayan vahşi adamın ya medenileştirilmesi ya da medeniyete kurban edilmesi gerekmektedir. Avrupa'da yaratılan bu mit ve benzerleri, Orta Çağ Avrupa insanının sınırlı düzeyde bağlantı kurduğu yabancılar (Afrikalılar, İslam dünyası ve Hintliler) hakkındaki imgeleriyle örtüşmektedir (Sardar vd. 2004, s. 33). Kolonyalizm, bu imgelerin onaylanmaları ve yeniden kurulmaları açısından merkezi bir semsiye oluşturmıştır.

Ania Loomba bu imgelerin tektipleştirici ifadelerinin geçirdiği değişime örnek olarak *Antropofaji* teriminin (kendi türlerini yiyen insanlar), Kolomb tarafından *Caribs* denilen Hindistanlıları anlatmak için kullanıldığını aktarmaktadır. Nitekim Carib sözcüğü, geçirdiği dilsel dönüşümler sonrasında antropofaji teriminin çağrışımlarını barındıran *cannibal* (yamyam) terimine dönüşmüştür (Loomba, 2000, s. 79-80). Bu ifadeler Avrupalı olmayan farklı halkların özelliklerini bulanıklaştıran ve üreten ilk etnografilerdir.

Avrupalı olmayan ülke ve halklara dair edinilen bilgiler ve bu bilgilerin kolonyalistler tarafından tasnif biçimi, bu ülke ve halkların denetlenme stratejilerinin belirlenmesinde kullanılmıştır. Avrupalılar ırksal, etnik, dilsel, cinsel ve sınıfsal farklılıklara ilişkin edindikleri bilgilerle; *Mülayim Hindu*, *vahşi Karayipli*, *Savaşçı Zulu*, *barbar Türk*, *Yeni Dünya yamyamı* ve *siyah ırz düşmanı* gibi farklı tektipleştirici klişeler ortaya

çıkarmış ve daha sonra kolonyal politikalara göre bu ifadeleri değiştirip dönüştürmüşlerdir (Loomba, 2000, s. 121).

Kolonyal öznelerin bireyselliğini alışıya eden tektipleştirici söylemlerin keştiği çoğulluk kavramından hareketle Albert Memmi, *çoğulluk* damgasının kolonileştirilmiş olanın kişisellikten soyundurulmasının göstergesi olduğunu söylemiştir. Memmi ayrıca "Kolonileştirilmiş olanlar asla bireysel bir tarzda karakterize edilmezler; onların yalnızca anonim bir kolektiviteye batıp gitme hakları vardır." (Memmi, 2009, s. 88) sözleriyle tektipleştirilen kolonyal öznelerin hak mahrumiyetine de işaret etmektedir.

Kolonyal özneler, kolonyalizm varlıklarını aşındırdığı için benlik duygularını kaybederek nesneleşmeye yüz tutarlar. Kolonileştirilen bireylerin insan olmadığını söyleyen Frantz Fanon, *Siyah Deri, Beyaz Maskeler* 'de aktardığı "Siyah derili kardeşlerimin gazabını üzerime çekeceğimi bilsem de söyleyeceğim: Siyah insan, insan değildir." (Fanon, 2016, s. 24) sözleriyle bu gerçeği dile getirmiştir. Ancak Fanon, bu söylemini siyahların zihinleri hakkında geçerli kabul edilen paradigmalardan tamamen kopmaksızın, politik anlamlarının tersini gözeterek değerlendirmiştir. Böylece Fanon, kolonyalizmin insan ilişkilerini çarpıtarak kapsamına aldığı herkesi tektipleştiren ve hasta eden bir psikopatolojik durum olarak görülmesini sağlamıştır.

3. 'Çeşitli Birleşim' Oyununda Amerikalıların Araplara- Arapların Amerikalılara Bakışı

Modern dünya bireyin kendini merkeze koyduğu ve merkezin dışında kalan herkesi *öteki* olarak gördüğü zenofobik bir bakış yaratmıştır. Bu bakış, yalnızca bireyler arasında değil, dinler, kültürler, ırklar ve cinsiyetler arasında da mevcuttur. Bu durumun en önemli göstergesi, Batılı beyaz adamın ekonomik ve politik nüfuzu dolayısıyla kendini merkeze koyarak siyahi, Asyalı ve Ortadoğulu insanları *öteki* olarak tanımlamasıdır. Öte yandan bu bakışın temelinde bir düallite mevcuttur. Jale Pala, *ötekileştirmenin* esasında ikili karşıtlıklardan doğduğunu şu sözleriyle ifade etmektedir; "ötekileştirme bir *öteki* yaratıp onun yerine konuşmaksa eğer, her konuşabilen bir başkasını *ötekileştiriyor* demektir." (Pala, 2002, s. 13)

Yani merkezde siyahi varsa, beyazlar *öteki* olarak görülmektedir. Ya da merkezde İslamiyet varsa Hristiyanlık *öteki* konumunda yer almaktadır. Fakat merkezde kim yer alırsa alsın, yaratılan *ötekiler* yönelik sarf edilen söylemlerin tümü toptancı ve tektipleştiricidir. Bu nedenle çalışmada yalnızca Çeşitli Birleşim oyunundaki Amerikalıların Araplara bakışı değil, aynı zamanda Arapların Amerikalılara bakışı da irdelenecektir. Bu noktada öncelikle oyun kişilerine değinmek gerekmektedir.

Çeşitli birleşim oyunu kişileri, oyunun adından da anlaşılacağı üzere farklılık ve çeşitliliğin çok olduğu Amerikan toplumunun bir minyatürü niteliğinde biyografik kişilerdir. Oyun kişilerinin tümü 11 Eylül saldırılarının gerçekleştiği dönemde Amerika'da ünlü olan bir kişiye işaret etmektedir. Oyun yazarlarından Theresa Rebeck'in Suzie oyun kişisinin esasen iş kadını ve televizyon programcısı *Martha Stewart'ın çılgin bir versiyonu* olduğunu açıklaması bu durumun açık bir örneğidir (Phillips, 2003).

Oyunda yemek davetini düzenleyen iş kadını Suzie, Amerika'nın yaşam gurusu olarak da bilinen Martha Stewart'ın yansımasıdır. Öte yandan Suzie, aynı zamanda Amerika'nın görüntüde *özgürlükler ülkesi* olan ve dünyaya demokrasi yaydığını ileri süren yüzünü temsil etmektedir. Roger, Amerika propagandası yapan ve her koşulda Amerika'nın üstünlüğünü ve haklılığını savunan bir yazardır. Bu yönüyle Amerikalı yazar ve teknoloji uzmanı Tom Clancy'yi andırmaktadır. Oyunda ilerici İslam'ın modern yüzü diyebileceğimiz Akademisyen Khalid, Batılılaşmış ılımlı bir Arap entelektüel olarak Edward Said'in bir yansımasıdır. Terence, Yahudi kökenli fakat ateist olan tanınmış bir İngiliz gazeteci- yazardır. Bu özellikleri ile Terence, gazeteci-yazar Christopher Hitchens ile örtüşmektedir. Öte yandan Terence, İngiltere'nin *üzerinde güneş batmayan ülke* olarak kurduğu tarihsel sömürülerden ötürü, her şeyle ilişkisi olduğu ve her şeye hakkı olduğu kolonyalist düşünüş biçimini de temsil etmektedir. Liberal bir feminist ve vegan olan Lydia ise lezbiyen ve feminist olan Amerikalı aktris Cherry Jones'u andırmaktadır (Brantley, 2003; Finkle, 2003). Saldırıların birincil muhatabı olan ve daha sonradan ölü oldukları ortaya çıkan her iki toplumun azapları¹ diyebileceğimiz Jeff (itfaiyeci) ve Muhammed (intihar bombacısı) ise 11 Eylül saldırılarının iki karşıt tarafı, Amerikalılar ve Arapların kahraman ilan ettiği kurbanlarıdır. Ancak bu ortak yönlerine karşın ikisini ayıran önemli bir fark vardır, Jeff Amerikalı bir beyaz olması nedeniyle hep ayrıcalıklı ve üstün konumdayken,

¹ Osmanlı ordusunun bir birliği olan azaplar, kuşatmalarda ilk ileri sürülmekteydi. Bu nedenle düşman taarruzlarına ilk olarak onlar hedef olmaktadır. Yeniçeriler çoğu zaman onların ölümleri üzerinden hücum etmekteydi (Şimşek, 2006, s. 35).

Muhammed saldırılar öncesinde de sonrasında da öteki konumundadır. Jeff ile Muhammed arasındaki bu fark oyunda yazarların çift yönlü bakışını göstermektedir.

Batı'da yüzyıllardır sistemli bir biçimde tekerrür eden kolonyalist söylemler ve yabancı düşmanlığı, 11 Eylül sonrası dönemde Amerikan toplumunda keskin bir ivme kazanarak her Arap'ı tektipleştirici bir yaklaşımla potansiyel bir intihar eylemcisi gibi görme eğilimi yaratmıştır. Nitekim 11 Eylül saldırıları postmodernizmin de etkisiyle Batı'da çeşitliğe karşı oluşmaya başlayan olumlu bakışın kırılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde Ortadoğu ve terörizm neredeyse eş anlamlı kavramlar olarak algılanmaya başlanmıştır. Roger hem eylemleri hem de söylemleriyle Çeşitli Birleşim oyununda bu bakışa sahip olan oyun kişisidir. Amerika ona göre dünya çapında tek büyük güçtür ve sürekli övündüğü bu güç Amerika'ya her şeye müdahale etme hakkı vermektedir.

Saldırılar öncesinde yazdığı kitaplarda Amerika'nın Ortadoğu politikalarına tek boyutlu yaklaşarak eylemlerini meşrulaştırmaya çalışan Roger, Amerikalı olsun olmasın tüm Arapları aşağılayarak toptancı bir bakışla tektipleştirmektedir. Ona göre tüm Araplar cihatçı, terörist ve sürekli kandırılan akılsız insanlardır. Oyunda Arapların tümüne karşı duyduğu öfke ve nefretin dışavurumu olarak Muhammed'e yönelik sarf ettiği; "manyak Müslümanlar", "deliler", "hepsi iflah olmaz birer yalancıdır bunların" (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 4-61) sözleri bu duruma örnek teşkil etmektedir. Ayrıca alanında tanınmış bir Amerikalı Arap akademisyen olan Khalid'e sarf Arap kökenli olması nedeniyle söylediği "yarım akıllı", "beni hasta ediyor", "ben seninle bir topluluğa dâhil değilim" ve "Dünya Ticaret Merkezi'ni patlatıp da bizi eleştiremezsin sen" (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 4-61) gibi sözleri de bu bakışın diğer göstergeleridir. Öte yandan Amerika'da zenofobik bakışın yalnızca Araplara karşı değil, tüm farklı bireylere yönelik olduğu gerçeği de Roger'ın söylemlerinden anlaşılmaktadır. Bir feminist olduğu için Lydia'ya söylediği "O niye burada? Bütün hayatım bu tipleri gözümünden uzak tutmaya çalışarak geçti", "ya sev ya terk et" ve "Aşırı basitleştirmeye filan çalışıyor değilim, sadece memeli zihniyetin kolay kavraması için uğraşıyorum" (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 4-61) sözleri bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Roger ile eskiden beri arkadaş olduğunu belirten ev sahibi Suzie ise kimi söylemlerinde onu eleştirse de çoğunlukla Roger'ı onaylamakta ve ona övgüler yağdırmaktadır. Genel olarak Roger'ın Araplara ettiği hakaretleri duymazdan gelen Suzie, yalnızca söz konusu Khalid olduğunda müdahale ederek Roger'ı uyarılmaktadır. Çünkü Khalid, Batılılara benzemektedir. Arap kökenli de olsa bir Amerikalıdır ve sosyo-kültürel açıdan melezleşmiştir. Bu yönüyle Suzie'nin, kolonyalist Batının sözde *medenileşerek* kendilerine benzemeleri koşuluyla sömürgelerine yaşama hakkı tanıdığı tektipleştirici tutumunu sürdürdüğü söylenebilir. Suzie ayrıca sahte bir samimiyetle *ünlü* misafirlerine karşı hoşgörülü ve insancıl davranmaktayken, hizmetinde çalışan dünyanın farklı yerlerinden Amerika'ya gelmiş insanlara yeterli maaş ödememekte ve böylece onları değersizleştirerek aşağılamaktadır. Bu durum Suzie adlı oyun kişisinin Amerika'nın herkese sözde demokratik hak ve özgürlük sunduğunu vaat eden sahte yüzünün bir temsili olduğunu göstermektedir.

Roger gibi gecenin özel konuğu olduğunu düşünen gazeteci-yazar Terence, Yahudi kökenli ateist bir Amerikalı İngiliz'dir. Terence İngiliz olması nedeniyle kendini diğer tüm ırklardan üstün görmekte ve bu nedenle de her konuda söz hakkı olduğunu düşünmektedir. Onun bu tavrı, kurdukları tarihsel sömürülerden ötürü her şeye hakları olduğuna inanan kolonyalist İngiliz bakışı ile örtüşmektedir. Diğer kişilerle konuştukları çeşitli konulara dair bir bilgi paylaştığı zaman, onlara Cambridge'ye şükranlarını sunmalarını salık vermesi de bunun bir göstergesidir (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 9). Oyun boyunca üstten bir bakışla konuşulan konuların hemen hemen tümüne dair fikir belirten Terence, diğer oyun kişilerini bilgisiz, tutarsız ya da yetersiz olarak görmekte ve sürekli onları yargılamaktadır. Amerikalıların durmadan insanları yargıladığını ve kıyasladığını söyleyen Julia'ya cevaben verdiği; "yargılamak çok rahatlatıcı hem de zevkli!" (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 16) yanıtı bu durumun göstergesidir.

Muhafazakâr ve ahmak olarak nitelediği Roger ile hemen her konuda tartışan Terence, Amerika'nın desteği ile İsrail'in Filistinli Müslümanları topraklarından ettiğini ve çocukları öldürdüğünü söyleyerek İsrail propagandası yapan Roger'ı eleştirmektedir. Ancak tartışmanın sonunda kurduğu; "Benim hiiç umurumda değil! Ama olan tam da buydu." (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 31) cümlesi Terence'nin amacının aslında ezilen ve zulme maruz kalan bir halkı savunmak değil salt Roger'a muhalefet etmek olduğunu göstermektedir. Çünkü Roger, Amerika'yı dünyanın merkezi gücü olarak görmekte ve Amerika başkanını da dünya lideri olarak tanımlamaktadır. Amerikan başkanının "herkes için bir zorba" (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 18) olduğunu söyleyen Terence ise dünyadaki en üstün ırkın İngilizler olduğunu düşünmektedir. Ortak çıkarlarının dışındaki tüm konularda ona karşı çıkmasının temel gerekçesi budur. Bu gerçeğin farkında olan Khalid'in Terence'a yönelik söylediği; "oysa sizler de aynı zamanda dünyayı kültürel

bir diktatörlükle istila ediyorsunuz.” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 32) cümlesi İngilizlerin üçüncü dünya ülkelerinde uyguladıkları kolonyalist politikalara bir eleştiri mahiyetindedir.

Ayrıca Terence, Kahalid'i aşağıladığı ve ötekileştirdiği zamanlarda da Roger'a karşı çıkmaktadır. Ancak bu karşı çıkışların temel nedeni, Suzie ile benzer şekilde düşünmesinden, yani Khalid'in *Batılılaşmış Amerikalı bir Arap* olmasından kaynaklanmaktadır. Gel gelelim her ne kadar Julia bir siyahi ve Lydia ise bir feminist olsa da onlar da temelde aynı bakışla Roger'ın Khalid'e ettiği hakaretleri eleştirerek ona karşı çıkmaktadır.

Kolonyalizmin en önemli çelişkilerinden biri hem kendi *ötekilerini* Batılılaştırmaya hem de onları değişmez ve kalıcı bir *ötekilik* konumuna yerleştirmeye ihtiyaç duymasıdır. Bu çelişki özellikle kolonyalizmin kabuk değiştirdiği *yeni sömürge döneminde* yükselen melezleşme ile karşımıza çıkmaktadır. Serge Latouche, söz konusu Batılılaştırmanın esasen bir kültürsüzleştirme olduğunu ifade etmektedir (Latouche, 1991, s. 126). Kolonyalist Batı'nın barbar ya da yabancı olarak tektipleştirdiği üçüncü dünya ülkeleri halkları özellikle kolonyalizm sonrasında yükselen melezleşme ile *üstün Batı* halklarıyla sosyolojik ve fizyolojik ilişkiler kurmaya başlamış ve bu ilişkilene hem Batıya hem de anayurtlarına yabancılaşmalarına neden olmuştur. Melezler her ne kadar Batı ile yakın ilişki içinde olsalar da Batılı için kan ve akıl yönünden ondan aşağı, kendi ırkları içinse bozulmuş, asimile olmuş bireyler olarak görülmektedir. Zygmunt Bauman biyolojik bir terim olan asimilasyon kavramının modern ulus devletlerindeki karşılığının *tektiplik güdüsü* olduğunu ifade etmiştir (Bauman, 2003, s. 139). Bu güdü, aynı zamanda farklılığa tahammülsüzlüğün de habercisidir.

Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra Amerika ve Avrupa'da yaşayan üçüncü dünya halkları, dini ve kültürel bağlamda melez bir bilince doğru evrilmeleri nedeniyle hem ait oldukları etnisite hem de içinde yaşadıkları Batı toplumu açısından birer öteki olarak görülmekte ve her iki yönden de tektipleştirilmektedir (Shayegan, 2013, s. 49-52). Çeşitli Birleşim oyunundaki Amerikalı Arap Khalid, bu durumun önemli bir örneği niteliğindedir. Ortadoğu çalışmaları alanında uzman olan Khalid, Amerika vatandaşı olmasına rağmen sırf Ortadoğulu olduğu için Roger tarafından aşağılanmakta, akılsız olarak görülmekte ve tektipleştirilmektedir. Öte yandan oyunun son bölümünde partiye dâhil olan Arap intihar bombacısı Muhammed de benzer bir şekilde onu aşağılamakta ve ötekileştirmektedir. Oyunda Muhammed'in Khalide söylediği “Gerçek bir Arap değilsin sen”, “İrkına ihanet ettin! Bütün Arapların yüz karası!” ve “Kâfir” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 49-55) gibi sözleri bu durumun göstergeleridir.

Nitekim Khalid'in oyunda Lydia'ya cevaben söylediği “Ben hep yalnızım. Tam da bu yüzden bir topluluğa ait değilseniz, hayatımızı bir yere konumlandıramıyoruz diyorum” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 27) repliği, her iki yönden maruz kaldığı ötekileştirmenin sonucunda oluşan melez bilincinin bir ifadesi, dışavurumudur.

Khalid ayrıca oyunda Roger ve Muhammed'in tek boyutlu bakışını eleştirerek uygulanan politikalar ve saldırılar sonucunda yaşanan ölümlerin bitmesi için barışın gerekliliğini dile getirmektedir. Oyunda Muhammed'in söylediği “Biz onlara barışı verirsek onlar bize hiçbir şey vermez! Elimizdeki tek güç barışı ellerinden almak, evreni yok eden olmak.” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 54) repliğe cevaben “ya uzlaşarak ya da bütün düşmanlarımızı öldürerek barışa ulaşacağız. İkisi de barış getirebilir.” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 54) repliği ile ezilen Arap toplumunu uzlaşmaya davet etmektedir.

Buradaki Khalid'in yaklaşımı, Paulo Freire'nin ezen-ezilen arasındaki ilişkiye yaklaşımı ile örtüşmektedir. İnsandışılıştırmadan kurtulmanın ezilenlere bağlı olduğunu düşünen Freire, bu durumu *Ezilenlerin Pedagojisi* adlı kitabında şu şekilde aktarmaktadır; “ezilenler insanlıklarını yeniden kazanma peşinde, misilleme olarak ezenlerin ezenleri haline gelmemelidirler. Hem ezilenlerin hem de ezenlerin insanlığını yeniden sağlayanlar olmalıdırlar. O halde ezilenlerin büyük insani ve tarihsel görevi şudur: Kendilerini ve aynı zamanda da ezenlerini özgürleştirmek” (Freire, 1991, s. 22).

Büyük bir teslimiyetle Siyasal İslam'a kendini adayan Muhammed, yaptıkları eylemlerin İslam dini ile örtüşüp örtüşmediğini ya da bu eylemlerin nihai bir kurtuluş getirip getirmeyeceğini sorgulamamaktadır. Amerika'nın Ortadoğu'da neden olduğu ölümleri ve yarattığı yıkımı açık bir şekilde ifade eden Muhammed, gerçek teröristin Amerika olduğunu belirterek, yıkımın yine yıkımla düzeleceğini savunmaktadır. Bu konuda Samir Amin ve Ali El Kenz'in *Avrupa ve Arap Dünyası* adlı eserde ifade ettiği “Bu çerçevede öne sürülen İslam, her türden kurtuluş teolojisinin düşmanıdır. Siyasi İslam kurtuluşu değil teslimiyeti savunur” (Amin ve El Kenz, 2006, s. 10) açıklaması Siyasal İslam'da temel yaklaşımın bu yönde olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan Siyasal İslam'ın savunucusu Muhammed, Khalid de dâhil olmak üzere tüm Amerikalıları aşağılamakta ve tektipleştirmektedir. Oyunda Jeff tarafından darp edildikten sonra kendisine yardım etmeye çalışan Lydia'ya söylediği “Amerikalı kadınlar orospudur” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros,

2018, s. 52) sözü ve masadakilerin tamamına yönelik söylediği “her yerde bizi öldürüyorsunuz” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 53) replikleri bu durumun göstergesidir.

Oyundaki tek siyahi olan Julia ise Khalid’in yanı sıra Amerika’nın bir diğer ötekisidir. Özellikle Khalid ile konuşulmadığı zamanlarda kendi ötekiliğini hissetmektedir. Suzie’nin dört bir yanı aynalarla döşenmiş olan banyosu, çocukken annesinin beyazların gösterişli ve lüks yaşamlarına bir gün erişmesini dilediğini ona hatırlatarak, ötekiliği ile yüzleşmesine neden olmuştur. Nitekim yaşadığı travmayı masadakilerle paylaştığında tüm oyun kişilerinin ona bakması sonucunda söylediği “hepiniz bana bakıyorsunuz, odadaki tek siyah benmişim gibi hissediyorum” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 23) repliği, siyahilerin Batı’da maruz kaldığı ezilme ve ötekileştirmenin dışavurumudur. Khalid ise Julia’nın bu bakışını eleştirerek ona “Ben altın rengiyim. Ama güneşte ben de siyaha dönüyorum” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 24) yanıtını verir. Khalid burada yaptığı açıklama ile tüm insanların aynı olduğunu ona hatırlatarak, onu bu düşünceden uzaklaştırmaya çalışmaktadır.

Öte yandan Julia, Amerika’nın merkezi güç olma amacıyla uyguladığı iç ve dış politikalarına eleştirel bir açıdan bakmaktadır. Roger’a cevaben söylediği “Petrolün kölesiyiz, gezegeni zehirliyoruz, sırf bunu yapabileme hakkımızı koruyabilmek için kendi çocuklarımızı öldürmeye, savaşa göndermeye de hazırız!” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 29) repliği bu bakışının bir ifadesidir. Ayrıca her ne kadar 11 Eylül saldırıları onda sürekli bir korku ve endişe yaratmış olsa da Roger gibi tüm Arapları tektipleştirmemektedir ve yaşanan tüm sorunların ancak sıradan sağduyunun sonucu olan *barış* ile çözülebileceğine inanmaktadır.

Julia ile benzer şekilde düşünen Lydia’ya da Amerika’nın dış politikalarını ve Amerikan kapitalizminin dünyaya verdiği zararları eleştirmektedir. Oyunda Amerikan kapitalizmini savunan Roger’a cevaben söylediği “Azgın kapitalizm her yerde sorun yaratıyor, apaçık ortada bu; Amerika’ya da bir yararı olmadığını kabul etmek gerek, hepimiz aç gözlülüğümüzde boğuluyoruz, kültürümüz mahvoluyor” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 40) repliği bu bakışının bir göstergesidir. Öte yandan Lydia, hegemonik erkekliğin mevcudiyetini sürdürdüğü Amerika’da beyaz bir Amerikalı olmasına rağmen toplumsal cinsiyet eşitsizliğine maruz kalmaktadır. Ataerkil bir bakışa sahip olan Roger’ın kadınların akıl yönünden yetersiz olduğunu ima etmek amacıyla söylediği “memeli zihniyet” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 14) ifadesi bu durumun açık bir göstergesidir. Ayrıca Roger hegemonik bakışın bir diğer göstergesi olarak Lydia’nın feminist olduğu için erkeklerden nefret ettiğini düşünmektedir. Lydia ise Roger’ın bu düşüncesine yanıt olarak “Ciddi bir yanlış anlama bu. Bütün dünya bir olsun istiyorum. Kadınlar da dâhil olsun” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 49) repliği ile bu zihniyete sahip olan insanların feminizmi erkek düşmanlığı olarak gördüğü yanlıgısını eleştirmektedir.

11 Eylül 2001’de Dünya Ticaret Merkezi’ne yapılan saldırıda hayatını kaybeden Amerikalı itfaiye eri Jeff ise oyunun tek boyutlu düşünen bir diğer kişisidir. Onun hayata bakışı *tanrı Amerika’yı korusun* söylemi üzerine kuruludur ve neden böyle bir korumaya ihtiyaç duyulduğunu düşünmemekte, sorgulamamaktadır. Oyun boyunca *Star Trek* filmleri hariç tartışılan hiçbir konu hakkında fikri olmayan Jeff, Amerika’nın eğitimsiz ama devletine koşulsuz bağlı olan güçlü, ahlaklı beyaz adam modelinin bir temsilidir. Örneğin 11 Eylül saldırılarının nedenleri ile ilgili olarak konuşulan kapitalist teorinin eleştirisi ya da küreselleşme gibi konular hakkında görüşü sorulduğunda “ne demek olduğunu anlayamıyorum” (Rebeck ve Gresten-Vassilaros, 2018, s. 9) yanıtını vermesi bu durumun göstergesidir. Ancak bu duruma karşın Khalid de dâhil olmak üzere oyundaki tüm Amerikalılar tarafından övülerek yüceltilmekte ve kahraman ilan edilmektedir. Bu durum yazarların bilinçaltının bir dışavurumudur, yazarların bilinçaltı temiz değildir.

Öte yandan yazarlar Khalid in ağzından, 11 Eylül saldırılarının da temel nedeni olan Batı merkezli küresel politikaların ve bu minvaldeki bakışın ancak *sevgi* ile değiştirilebileceğini ileri sürerek Amerika’nın Ortadoğu’da devam eden neo-kolonyal eylemlerini ve terör saldırılarının gerçekliğini basitleştirmektedir. Buna ek olarak oyunun finali öncesinde Khalid’in Julia’yı öpmesi de işlenen konunun basitleştirildiğinin bir diğer göstergesidir. Yazarlar bu romantik komedi unsuruyla 11 Eylül saldırıları sonrasının sosyo-politik değerlendirmesini yapmaktan kaçınarak bu gerçekliğe indirgemeci bir bakışla yaklaşmışlardır.

Dışardan gelen helikopter ve patlama sesleri ise Amerika’daki tehlikenin sürekli varlığının göstergesi niteliğindedir. Nitekim oyun oraya bir bomba düşmesi ile son bulmaktadır. Oyunun bu şekilde final yapması büyük bir çelişki yaratmaktadır. Yazarlar oyun boyunca 11 Eylül saldırıları üzerinden Amerika’nın Ortadoğu politikalarını eleştirerek dünya barışının saygı, hoşgörü ve sevgi ile olabileceğine işaret ettikten sonra gerçekleşen bu patlama ile var olan korkuyu ve zenofobik bakışı yeniden üretmektedir. Böylece oyun seyircisi olan Amerikalıların bilinçaltına tüm Araplara ve Ortadoğulu bireylere yönelik intihar *bombacısı*, *katil*, *vahşi* gibi tektipleştirici imgeler yazarlar tarafından yerleştirilmiş olmaktadır. Bunun yanı sıra tüm Amerikalıların *hoş görülü*, *nazik*, *barışçıl* olduğu pozitif tektipleştirici imajı da yine yazarların oyunda sürdürdüğü bir diğer taraflı tutumunun göstergesidir.

4. Sonuç

Batılı olmayanların aşağı konumda olduklarını ima eden önceden edinilmiş tektipleştirici imgeler, Batılıların ulus bilincini, ticari-askeri faaliyetlerini ve dinsel misyonlarını haklılaştırdığı için sürekli kılınmış, gerçekte vuku bulan özgül kolonyalist pratiklere uyarlanabilmek için de yeniden biçimlendirilmişlerdir. Bu bağlamda özgül bir kolonyalist pratik olarak nitelendirebileceğimiz 11 Eylül saldırıları, Amerika'nın Ortadoğu politikalarını ve askeri müdahalelerini meşrulaştırmak adına temsil ettiği egemen, kapitalist, aydınlanmacı ve ırk olarak beyazlardan oluşan kitle karşısına, öteki olarak Ortadoğulu Müslümanların yerleştirildiği yirmi birinci yüzyıl kolonyalizminin en önemli örneklerinden biridir.

Çeşitli Birleşim oyunu ise çok çeşitli Amerikan toplumunun 11 Eylül sonrasında Ortadoğululara bakışı ve saldırıların sosyo-politik neden ve sonuçlarının tartışmaya açıldığı bir oyundur. Oyun yazarları her ne kadar Amerika'da var olan ve saldırılarla birlikte meşruiyet kazanarak ayyuka çıkan Araplara yönelik tektipleştirici bakışı ve Amerika'nın dış politikada attığı adımlarını eleştirmeyi hedeflese de oyun bu amaca ulaşmamış aksine var olan tektipleştirici zenofobik bakış ve söylemleri yineleyerek pekiştirmiştir. Zenofobi Amerikalı beyazların ekonomik ve politik nüfuzu dolayısıyla kendini merkeze koyarak Ortadoğulu insanları öteki olarak tanımlaması ve tektipleştirmesidir. Bu durumun en önemli göstergesi oyun boyunca Araplara yönelik oyun kişilerinin sarf ettiği tektipleştirici söylemlerin ardından finalde tüm oyun kişilerinin öldürülmesidir. Böyle bir final yabancı düşmanlığı olan zenofobinin seyircinin bilinç altına yerleştirilmesine neden olmaktadır. Oyunun temel hedefi modern Amerikan Kolonyalizmini eleştirmek gibi görünüyorsa da oyun finali ile amaç taban tabana zıttır.

Nitekim oyunun büyük bir patlama ile son bulması da seyirciye patlamaların bitmediğinin ve en nihayetinde onlara ulaşacağına mesajını dolaylı olarak ileterek zenofobik bakışı beslemektedir. Öte yandan oyunun son bölümünün romantik bir durum komedisine dönüştürülmesi ve dünya barışı adına *sevginin* çözüm olarak sunulması da yazarların bu küresel sorunu basitleştirdiğinin bir göstergesidir. Elbette oyun yazarı toplumsal sorunların çözümüne yönelik bir çözüm önerisi sunmak zorunda değildir. Ancak buradaki sorun Amerika ve Ortadoğu ilişkisinin seyrinde bir kırılmaya neden olan 11 Eylül saldırıları gerçeğine yazarların indirgemeci bir biçimde yaklaşmasından kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

- Amin, S ve El Kenz, A. (2006). *Avrupa ve Arap dünyası*. Versus Kitap.
- Baş, E. (2012). *11 Eylül ve Irak savaşı sonrası belgesel tiyatro* (Tez No. 314873) [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Bauman, Z. (2003). *Modernlik ve müphemlik*. Yapı Kredi Yayınları.
- Brantley, B. (2003, 26 Eylül). Theater review: A feisty feast of wicked wit. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2003/09/26/movies/theater-review-a-feisty-feast-of-wicked-wit.html>
- Fanon, F. (2016). *Siyah deri beyaz maskeler*. Encore Yayınları.
- Freire, P. (1991). *Ezilenlerin pedagojisi*. Ayrıntı Yayınevi.
- Finkle, D. (2003, 25 Eylül). Omnium Gatherum. Theater Mania. https://www.theatermania.com/new-york-city-theater/reviews/omnium-gatherum_3928.html
- Hentsch, T. (1996). *Hayali Doğu-Batı'nın Akdenizli Doğu'ya politik bakışı*. Metis Yayınları.
- Hıdır, Ö. (2017). İslamofobi-ırkçılık- "kültürel ırkçılık" ilişkisi. *Ombudsman Akademik*, 7, s. 23-49. DOI: 10.32002/ombudsmanakademik.440203.
- Kedikli U., A. (2017). Soğuk savaş sonrası Avrupa'da artan İslamofobi. *Tesam Akademi Dergisi*, 4 (1). 57-95.
- Latouche, S. (1991). *Dünyanın batılılaşması: Gezegenimizin bir örnekleşmesinin anlamı, önemi ve sınırları*. Ayrıntı Yayınları.
- Loomba, A. (2000). *Kolonyalizm, postkolonyalizm*. Ayrıntı Yayınları.
- Memmi, A. (2009). *Sömürgecinin portresi sömürgeleştirilenin portresi*. Versus Yayınevi.

Okumuş, E. (2017). İslamofobik oyunda Müslümanlar. *İlahiyat Akademi Dergisi*, 6, 37–68.

Pala, J. (2002). *Efendilik, şarkiyatçılık, kölelik*. İletişim Yayınları.

Phillips, M. (2003, 10 Nisan). Report from Louisville. Chicago Tribune.

<https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-2003-04-10-0304100094-story.html>

Rebeck, T. ve Gresten-Vassilaros, A. (2018). *Çeşitli Birleşim* (Basılmamış oyun). Onk Ajans.

Sardar, Z., Nandy, A. ve Davies, M. W. (2004). *Barbar denen ötekiler*. Yayıncılık.

Shayegan, D. (2013). *Melez bilinç*. Metis Yayınları.

Şimşek, A. R. (2006). *Osmanlı ordusunda 18. ve 19. yüzyıllarda yapılan ıslahat çalışmaları ve bu çalışmalarda yabancı uzmanların rolü* (Tez No.186641) [Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.